

Лексіка-семантычная трансфармацыя тэрміна ў спецыяльнай і агульнаўжывальнай лексіцы беларускай мовы (на матэрыяле тэхнічнай тэрміналогіі)

Л. М. МІНАКОВА

У артыкуле вывучаецца лексіка-семантычная трансфармацыя тэрміналагічных адзінак у спецыяльнай і агульнаўжывальнай лексіцы беларускай мовы.

Ключавыя словы: трансфармацыя, трансфармацыйны метад, дэтэрміналогізацыя, метафарызацыя, генералізацыя, метанімізацыя, сінекдахальны перанос, архісема, асноўны кампанент значэння, дыферэнцыяльны кампанент.

The lexical and semantic transformation of terminological units in special and everyday Belarusian vocabulary is studied in the article.

Keywords: transformation, transformational method, determinologization, metaphorization, generalization, metonymization, synecdoche transfer, archiseme, basic meaning component, differential component.

Тэрмін *трансфармацыя* (лац. *transformatio*) актыўна выкарыстоўваецца ў розных галінах навукі, тэхнікі, мастацтва. *Трансфармацыя* ў грамадстве – сацыёлага-паліталагічнае паняцце, якое абазначае якасныя пераўтварэнні грамадскай арганізацыі [1, с. 512]; *трансфармацыя* ў генетыцы – змена спадчынных уласцівасцей клеткі ў выніку пранікнення ў яе чужароднай ДНК, адзін са спосабаў абмену генетычным матэрыялам [1, с.512]; *трансфармацыя* ў мастацтве – тэатральны або цыркавы нумар, заснаваны на хуткім пераўвасабленні артыста, змене касцюма, грывы, парыва і пад. [2, т.5 (ч.1), с. 509]; *трансфармацыя* ў тэхніцы – пераўтварэнне электрычнага току пры дапамозе трансфарматара [2, т.5 (ч.1), с. 509]. Усе дэфініцыі тэрміна аб'ядноўваюцца агульным значэннем 'пераўтварэнне, ператварэнне, відазмяненне'.

Упершыню тэрмін *трансфармацыя* ў лінгвістыку прыйшоў з імем З. Харыса ў пачатку 50-ых гг. 20 ст. Даследчыкам быў прапанаваны метад прадстаўлення сінтаксічнай структуры сказа, заснаваны на выяўленні складаных сінтаксічных структур з больш простых з дапамогай невялікага набору правіл пераўтварэння. Вучоны прапануе аперацыі, шляхам якіх сказы з дзеясловамі незалежнага стану можна перабудаваць у пасіўныя канструкцыі і наадварот, ядзерная дзеяслоўная структура сказа падвяргаецца пэўнаму віду наміналізацыі. Гэтыя аперацыі З. Харыс, у адпаведнасці са сваёй схільнасцю да матэматычных тэрмінаў, назваў *трансфармацыямі*. Пазней ён і яго вучні працягвалі вызначаць і вывучаць мноства падобных суадносін паміж тыпамі сказаў і іх частак. Так узнік трансфармацыйны метад даследавання, у аснове якога ляжалі наступныя палажэнні: 1) сінтаксічная сістэма мовы можа быць разбіта на рад падсістэм, з якіх адна з'яўляецца ядзернай, або зыходнай, а ўсе астатнія – яе вытворнымі. Ядзерная падсістэма – гэта набор тыпаў элементарных сказаў, г.зн. простых сцвярджальных сказаў з дзеясловам абвеснага ладу незалежнага стану, якія не змяшчаюць мадальных слоў, аднародных членаў, азначэнняў, акалічнасцей, інфінітываў, дзеепрыметнікаў, дзеепрыслоўяў і г. д.; 2) кожны ядзерны сказ апісвае элементарную сітуацыю, а тып ядзерных сказаў – клас элементарных сітуацый; 3) любы складаны сінтаксічны тып атрымліваецца з аднаго або некалькіх ядзерных сказаў прымяненнем да іх упарадкаванага набору абавязковых і факультатывных трансфармацый. Трансфармацыі або зусім не змяняюць зместу ядзерных сказаў, або змяняюць яго нязначна і строга акрэсленым чынам, так як яны захоўваюць нязменным лексічны склад ядзернага сказа і сінтаксічныя адносіны паміж лексемамі. Колькасць трансфармацый невялікая, а разнастайнасць сінтаксічных тыпаў атрымліваецца за кошт разнастайных камбінацый трансфармацый, што прымяняюцца да розных набораў ядзерных тыпаў. Уявіць сінтаксічную структуру сказа – значыць указаць, якія ядзерныя тыпы ляжаць у

яго аснове, якія трансфармацыі і ў якім парадку на яго ўздзейнічалі. Так як у працэсе трансфармавання элементарныя сітуацыі, абазначаныя ядзернымі сказамі, застаюцца нязменнымі, лічылася, што пытанне аб разуменні складаных сказаў і нават звязных тэкстаў можна звесці да пытання аб тым, як разумеюцца ядзерныя сказы [3, с. 69-77].

Пазней усе тэарэтычныя пасылкі трансфармацыйнага метаду, асабліва прынцып семантычнай інварыянтнасці трансфармацый, падвяргаліся крытычнаму перагляду, і ён перастаў выкарыстоўвацца як спосаб прадстаўлення сінтаксічнай, а тым больш семантычнай структуры сказа. Тым не менш трансфармацыйны метадаў захаваў пэўнае значэнне як адзін з эксперыментальных прыёмаў дэманстрацыі сінтаксічнага і семантычнага падабенства і адрознення паміж складанымі моўнымі аб'ектамі праз падабенства і адрозненне ў іх трансфармацыйных патэнцыялах (наборах дапушчальных імі трансфармацый). У гэтай якасці трансфармацыйны метадаў выкарыстоўваўся ў сінтаксісе, словаўтварэнні і семантыцы. Пры гэтым арсенал трансфармацый быў значна пашыраны за кошт таго, што ў азначэнні трансфармацыі была знята ўмова нязменнасці лексічнага складу сказа і ўмова нязменнасці сінтаксічных адносін паміж лексемамі.

Думка, што ў аснове разнастайнасці сінтаксічных тыпаў у натуральных мовах ляжыць адносна простая сістэма ядзерных тыпаў, што падвергліся пераўтварэнню з дапамогай невялікай колькасці трансфармацыйных правілаў, паслужыла зыходным момантам для развіцця Н. Хомскім канцэпцыі граматыкі параджэння. Трансфармацыйная граматыка параджэння, у сваю чаргу, дала імпульс даследаванням у галіне семантыкі, "інтэрпрэтуючай семантыкі", сконавай граматыкі і інш. і стымулявала распрацоўку фармальных мадэлей мовы. Існуе адрозненне паміж ранейшым паняццем трансфармацыі, прапанаваным З. Харысам, і сучаснай канцэпцыяй трансфармацыйнага правіла, выкарыстанай у працах Н.А. Хомскага, М.Хале, Р.Б.Ліза і інш. У еўрапейскай лінгвістычнай традыцыі аналагам трансфармацыйнага метаду з'яўляецца канцэпцыя сінтаксічнай (функцыянальнай) транспазіцыі (работы Ш. Балі, О. Есперсена, А. Фрэя, Л. Тэньера, Е.Курыловіча і інш.).

У сучасным мовазнаўстве трансфармацыяй называюць: 1) адзін з метадаў параджэння другасных моўных структур, які характарызуецца заканамерным змяненнем асноўных мадэлей (або ядзерных структур); канстатацыю суадносін ядзернай і вытворнай мадэлей, якія з'яўляюцца асновай іх узаемных пераўтварэнняў; 2) сімвалічна выражаныя морфасінтаксічныя адпаведнікі паміж падобнымі сказамі і фразамі, што выяўляюцца ў даным корпусе [4, с. 480]; заканамерную замену адной моўнай мадэлі (структуры) іншай пры захаванні тоеснага ці блізкага значэння [5, с. 149]. Даследаванне данай з'явы на лексіка-семантычным і структурна-граматычным узроўнях знайшло адлюстраванне ў працах Ю.Д. Абрэяна, В.Г.Гака, М.Г. Комлева, А.С. Кубраковай, Д.Н. Шмялёва і інш. Трансфармацыйны метадаў у тэрміналогіі часткова аналізаваўся ў працах А.А. Рэфармацкага, Б.М. Галавіна, В.П. Даніленка, Р.Ю. Кобрына, Д.С. Лотэ, В.М. Прохаравай, А.В. Супяранскай, Л.А. Антанюк, В.П. Краснея, Т.В. Капейко і інш.

Паколькі тэрмін і яго ўласцівасці разглядаюцца намі на фоне агульнамоўных заканамернасцей, а тэрміналогія – як падсістэма агульналітаратурнай мовы, мэта артыкула – аналіз лексіка-семантычных пераўтварэнняў тэрміна ў межах адной галіны тэрміналогіі, на міжгаліновым узроўні (пры ўзаемадзеянні моўных адзінак некалькіх галіновых тэрміналогій, не выходзячы за межы тэрміналогіі ў цэлым), на міжсістэмным узроўні (пры ўзаемадзеянні спецыяльнай і агульнаўжывальнай лексікі беларускай мовы).

У лексіка-семантычных адносінах сутнасць трансфармацыі заключаецца ў наданні тэрміналагічнай адзінцы новай семантычнай функцыі пры захаванні яе знешняй формы. Спецыяльнае слова пры гэтым можа пераходзіць у разрад агульнаўжывальнай лексікі, губляючы строгую канцэптуальнасць, адназначнасць, набываючы іншую ўнутраную форму і прагматычныя ўласцівасці, якіх раней было пазбаўлена. Узнікае новая моўная адзінка, што патрабуе ўжо не дэфініцыі, а тлумачэння. У межах дэтэрміналагізацыі, на думку Э.В. Кузняцовай, вылучаюцца тры этапы. "Першым этапам з'яўляецца агульнае пашырэнне ўжывання тэрмінаў як у звычайных карэспандэнцыях, так і ў спецыяльных матэрыялах папулярызатарскай накіраванасці. Другі этап засваення тэрміна звязаны ўжо з яго пераасэнсаваннем. Тэрмін ужыва-

ещца ў незвычайным кантэксте з незвычайным, пераасэнсаваным значэннем. Трэці этап – гэта поўная дэтэрміналагізацыя слова, калі тэрмін страчвае і сваё спецыяльнае значэнне, і сваю экспрэсіўнасць, становіцца адным з вытворных значэнняў” [6, с. 176-177].

Адным са шляхоў дэтэрміналагізацыі слова з’яўляецца шлях ад метафарычнага выкарыстання да развіцця ў ім устойлівага значэння, якое ў “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” вызначаецца як пераноснае, вытворнае ад спецыяльнага. Семантычныя зрухі ў намінацыях такога тыпу можна ўявіць наступным чынам: “вобразнае пераасэнсаванне – пераноснае ўжыванне – пераноснае значэнне” [7, с.87]. Метафарызацыі падпарадкоўваюцца моўныя адзінкі ўсіх галіновых тэрміналогій, не выключэнне ў гэтым плане і тэхнічная тэрмінасістэма. У сферу метафарычнага пераасэнсавання пранікаюць спецыяльныя назвы са значэннем прадметнасці: *баласт* ‘груз, які забяспечвае ўстойлівасць і асадку карабля, а таксама груз для рэгулявання вышыні палёту аэрастата’ > ‘пра што-небудзь лішняе, непатрэбнае’ [2, т.1, с.331]; *барометр* ‘прылада для вымярэння атмасфернага ціску’ > ‘тое, што з’яўляецца паказчыкам змен у чым-н.’ [2, т.1, с.345]; *механізм* ‘унутраная частка машыны, прылады, апарата і пад., якая прыводзіць іх у дзеянне; машына, прыстасаванне для чаго-н.’ > ‘унутраны лад, сістэма чаго-н.’ [2, т.3, с.146]; *прэс* ‘машына, прыстасаванне для апрацоўкі матэрыялаў ціскам’ > ‘пра тое, што прыгнятае, прыціскае каго-, што-н.’ [2, т.1, с. 507]; *рэгулятар* ‘прыбор для рэгулявання дзеяння чаго-н. (машыны, механізма і пад.)’ > ‘тое, што рэгулюе, накіроўвае развіццё чаго-н.’ [2, т.4, с. 749]; якасці, уласцівасці: *механічны* ‘які дзейнічае пры дапамозе механізмаў, машын; які апрацоўваецца пры дапамозе механізмаў; звязаны з вырабам, рамонтам машын і механізмаў’ > ‘які дзейнічае без удзелу свядомасці, аўтаматычны; міжвольны’ [2, т.3, с.146]; *мікраскапічны* зроблены, даследаваны пры дапамозе мікраскопа’ > ‘вельмі маленькі, нязначны па велічыні, памерах’ [2, т.ІІІ, с.153]; дзеяння, выражаныя назоўнікамі *аварыя* ‘пашкоджанне якога-н. механізма, машыны і пад. у час дзеяння, руху’ > ‘няўдача, нечаканае парушэнне чаго-н. у ходзе якой-н. справы; няшчасце’ [1, т.1, с. 97]; *разгон* ‘рух з паступова нарастаючай скорасцю; скорасць, набытая кім-, чым-н. у выніку такога руху’ > ‘разбег, шырыня, размах у дзеяннях, дзейнасці’ [1, т.4, с.591]; дзеясловамі: *буксаваць* ‘круціцца, не рухаючыся з месца (пра колы аўтамабіля, паравоза і пад.); пра аўтамабіль і пад., у якога колы круцяцца на адным месцы’ > ‘не рухацца наперад, таптацца на адным месцы’ [2, т.1, с. 417]; *падключыцца* ‘далучыцца да сістэмы забеспячэння электрычнасцю, газам і інш.’ > ‘уклучыцца ў работу, прыняць удзел у чым-н.’ [2, т. 3, с.535] і інш.

Другі шлях трансфармацыі тэрміна не звязаны з метафарычнасцю. Гэта – генералізацыя, абагульненне спецыяльнага значэння ў працэсе выкарыстання. Напрыклад, тэхнічныя тэрміны *акумулятар* ‘прыбор для накаплення энергіі з мэтай далейшага яе выкарыстання’ [2, т.1, с.218]; *габарыт* ‘гранічна знешнія абрысы прадметаў (збудаванняў, машын, станкоў і пад.) ; адлегласць ад рэйкавага шляху да лініі будынкаў, якая забяспечвае свабодны праход поезда’ [2, т.2, с. 7]; *параметр* ‘велічыня, якая характарызуе якую-н. істотную ўласцівасць прадмета або з’явы (напрыклад, электраправоднасць цела і г.д.)’ [2, т.4, с. 44] набываюць адпаведна генералізаванае значэнне: *акумулятар* ‘той (тое), хто (што) штосьці збірае, на чымсьці засяроджваецца, канцэнтруецца’; *габарыт* ‘аб’ём, велічыня чаго-н.’; *параметр* ‘некаякая велічыня, пэўны паказчык’.

Спецыяльныя адзінкі тыпу *стандарт* пры трансфармацыі набываюць адначасова і генералізаванае, і пераноснае значэнне: ‘нарматыўна- тэхнічны дакумент, які вызначаюцца адзінкі велічынь, тэрміны і іх азначэнні, патрабаванні да прадукцыі, вытворчых працэсаў і г.д.’ (тэхн.); ‘узор, шаблон, трафарэт’ (генерал.); тое, што не мае ў сабе нічога арыгінальнага, своеасаблівага’ (перан.) [2, т.5 (ч.), с.303].

Кампанентны аналіз семантыкі першаснага (тэрміналагічнага) і другаснага (неспецыяльнага) значэнняў намінацый паказвае, што паміж імі існуе строга заканамерная сувязь. Пры даным аналізе выдзяляюцца асноўны кампанент /АК/ значэння, які звычайна адпавядае азначэнню бліжэйшага роду або класа прадметаў, і дыферэнцыяльныя прыметы, другарадных кампаненты /ДК/, якія канкрэтызуюць асноўны кампанент і суадносяцца з відавымі адрозненнямі прадметаў. У працэсе відазмянення асноўны лексіка-семантычны кампанент спецыяльнага значэння слова можа захоўвацца і набываць новыя дыферэнцыяльныя прыме-

ты (*аўрал* ‘сумесная /ДК/ работа /АК/ на марскім судне /ДК/ , у якой удзельнічае /ДК/ уся каманда /ДК/’ > ‘празмерна спешная /ДК/ работа /АК/ усяго калектыву /ДК/ , выкліканая адсутнасцю /ДК/ планамернасці /ДК/ у працы /ДК/’), што ўплывае на істотныя змены семантычнага аб’ёму слова. У радзе выпадкаў дыферэнцыяльны кампанент пераўтвараецца ў асноўны (*робат* ‘аўтамат /АК/, які выконвае /ДК/ складаныя дзеянні /ДК/, падобныя да дзеянняў /ДК/ чалавека /ДК/’ > ‘пра чалавека, які /АК/ дзейнічае, працуе /ДК/ механічна /ДК/, падпарадкоўваючыся чужой волі /ДК/’) або застаецца дыферэнцыяльным кампанентам (*руль* ‘прыстасаванне /АК/ для кіравання /ДК/ рухам судна /ДК/, самалёта /ДК/, аўтамабіля /ДК/ і пад.’ > ‘пра органы /АК/ кіравання /ДК/, кіраўніцтва /ДК/ чаго-н. /ДК/’).

Дзякуючы тэхнічнай тэрміналогіі ўзбагачаецца не толькі лексіка, але і фразеалогія беларускай мовы. Так, у выніку пераасэнсавання спецыяльнага значэння наступных тэрмінаў-словазлучэнняў узніклі наступныя фразеалагізмы: *выводзіцца на арбіту* ‘станавіцца вядомым’ (паходзіць з тэрміналагічнага словазлучэння, якое ўжываецца ў галіне касманаўтыкі) [8, с. 83]; *даваць (даць) газу* ‘прымушаць каго-н. быць больш энергічным’ (узнік у выніку пераасэнсавання састаўнога тэрміна, які ў маўленні шафёраў абазначае ‘паскараць рух машыны, павялічыўшы паступленне гаручага’ [8, с. 107]; *спускаць (спусціць) на тармазах* ‘спыняць, уладжваць што-н. непрыемнае ціха, паступова, бясшумна’ (утварыўся ў выніку пераасэнсавання тэрміналагічнага словазлучэння, якое ў маўленні чыгуначнікаў і шафёраў ужываецца, калі гавораць пра адзін з відаў маневравання пры ваджэнні лакаматываў, аўтамашын – выкарыстанне тармазоў пры крутым спуску) [8, с.351]. Адна фразеалагізм у працэсе трансфармацыі ў большай ці меншай ступені захавалі сувязь з тэхнічнай тэрміналогіяй, дэ-тэрміналагізаваліся не поўнасю: *даць газу* ‘паскорыць рух, павялічыць паступленне гаручага’ [2, т.2, с.154]; *на поўным газе* ‘на самай вялікай скорасці’ [2, т.2, с.12]. Другая частка фразеалагічных адзінак цалкам страціла семантычную сувязь са спецыяльным значэннем, падверглася поўнай дэтэрміналагізацыі: *даць задні ход* ‘адмовіцца ад сваіх думак, намераў, імкненняў’ [2, т.2, с.154]; *падкруціць (закруціць) гайку (гайкі)* ‘павялічыць патрабаванні, зрабіць іх больш строгімі, суровымі’ [2, т.3, с.537].

Лексіка-семантычная трансфармацыя аб’ядноўвае таксама адзінкі адной галіны тэрміналогіі. Гэта найчасцей выяўляецца ў працэсе метанімізацыі, сутнасць якой заключаецца ў пераносе назвы з аднаго прадмета на другі на аснове сумежнасці. Пры метанімічным пераносе другасныя значэнні ў тэхнічнай тэрміналогіі вынікаюць з асацыятыўных сувязей, што ўзнікаюць пры намінацыі адной моўнай адзінкай: а) дзеяння і месца, дзе адбываецца дзеянне: *аб’езд* ‘дзеянне паводле дзеясл. *аб’язджаць – аб’ехаць*’ > ‘месца з часовай дарогай, па якім можна аб’ехаць’ [2, т.1, с. 45]; *прабег* ‘дзеянне паводле дзеясл. *прабягаць – прабегчы*’ > ‘знаходжанне якога-н. сродку аўтамабільнага транспарту ў дарозе, у эксплуатацыі’; ‘адлегласць, пройдзеная якім-н. транспартным сродкам’ [2, т. 4, с.299]; б) дзеяння і прадметаў або іх частак, што ажыццяўляюць гэта дзеянне: *абсталяванне* ‘дзеянне паводле значэння дзеясл. *абсталёўваць – абсталяваць*’ > ‘сукупнасць прыстасаванняў, прылад, механізмаў і пад., неабходных для выканання пэўнага віду работ’ [2, т.1, с. 79]; *перадача* ‘дзеянне паводле значэння дзеясл. *перадаваць – перадаць*’ > ‘механізм, які перадае рух ад адной часткі машыны, прыстасавання да другой’ [2, т.4, с.177]; в) дзеяння і яго выніку: ‘дзеянне паводле значэння дзеясл. *злучаць – злучыць* і *злучацца – злучыцца*’ > ‘аб’ект, які складаецца са злучаных паміж сабой элементаў’ [2, т.2, с. 483]; *маркіроўка* ‘дзеянне паводле значэння дзеясл. *маркіраваць*’ > ‘знак, кляймо, марка на таварах, вырабах’ [2, т.3, с. 109]; г) прадмета і дзеяння, якое ўтварае гэты прадмет: *гудок* ‘механічнае прыстасаванне для падачы сігналаў шляхам гудзення’ > ‘працяжны, аднастайны гук, сігнал, пададзены з дапамогай механічнага прыстасавання’ [2, т.2, с.92]; *званок* ‘механічнае або электрычнае гукавое сігнальнае прыстасаванне для падачы гукавых сігналаў, падобных на гукі гэтага прадмета’ > ‘гукавы сігнал, створаны гукавым сігнальным прыстасаваннем’ [2, т.2, с. 437]; д) асобы, што выконвае дзеянне, і прыстасавання, пры дапамозе якога гэтае дзеянне выконваецца: *падборшчык* ‘рабочы, які займаецца падборкай чаго-н.’ > ‘прыстасаванне ў камбайне для падбору каласоў, а таксама машына для збору бавоўны, збожжа і інш.’ [2, т.3, с.514] ; *пашыральнік* ‘той, хто пашырае што-н.’ > ‘прыстасаванне для пашырэння, расшырэння чаго-н. у машынах, механізмах’ [2, т.4, с. 149];

е) установы або прадпрыемства і калектыву, які працуе там: *аўтабаза* ‘транспартнае прадпрыемства па арганізацыі перавозак на аўтамабілях, а таксама месца стаянкі, захавання запасных частак і рамонт аўтамабіляў’ > ‘працоўны калектыв аўтабазы’ [2, т.1, с.301]; *аўтакалона* ‘прадпрыемства аўтаатранспарту’ > ‘працоўны калектыв прадпрыемства’ [2, т.1, с. 301]; ж) сродкаў перамяшчэння і іх месцазнаходжання: *аўтапарк* ‘сукупнасць аўтамабільнага рухомага саставу’ > ‘аўтаатранспартнае прадпрыемства са стаянкай і тэхнічным абслугоўваннем пасажырскага транспарту’ [2, т.1, с. 302]; з) заводаў і марак іх вырабу: *БелАЗ, ВАЗ, ГАЗ, ЗІЛ, КамАЗ, КраЗ, МАЗ* і інш.

У сямасіялагічным аспекце пры метанімічным пераносе адбываецца з’яўленне ў слове новай архісемы, што змяшчае асноўны кампанент /АК/ значэння. Папярэдняя архісема ў большасці выпадкаў ператвараецца ў дыферэнцыяльны кампанент /ДК/ значэння: *аўтапрадпрыемства* ‘прадпрыемства /АК/, якое ажыццяўляе /ДК/ перавозку /ДК/ грузаў /ДК/ і людзей /ДК/ і падтрымку аўтамабіляў /ДК/ у прыгодным для эксплуатацыі /ДК/ стане /ДК/’ > ‘працоўны /ДК/ калектыв /АК/ прадпрыемства /ДК/’; *спецыфікацыя* ‘вызначэнне і пералік /АК/ спецыфічных асаблівасцей /ДК/ чаго-н./ДК/; размеркаванне /АК/ на разрады, групы /ДК/ ў адпаведнасці са спецыфічнымі асаблівасцямі /ДК/; класіфікацыя /АК/’ > ‘тэхнічны дакумент /АК/, у якім ёсць пералік /ДК/ часцей і дэталей /ДК/ якога-н. вырабу /ДК/, а таксама ўказанні /ДК/ на іх колькасць /ДК/, вагу /ДК/, сорт /ДК/ і пад.; дакумент /АК/ з пералікам /ДК/ умоў /ДК/, якім павінен адпавядаць /ДК/ заказаны прадмет /ДК/’. Значна радзей пры з’яўленні новай архісемы дыферэнцыяльны кампанент першаснага значэння захоўваецца: *раскідвальнік* ‘той, хто /АК/ займаецца раскідваннем /ДК/ чаго-н. /ДК/’ > ‘прыстасаванне /АК/ для раскідвання /ДК/ чаго-н./ДК/’.

Як вядома, да метаніміі традыцыйна адносіцца і сінекдаха, хаця паміж імі існуе і пэўнае адрозненне. Сінекдаха – замена назвы цэлага назвай асобнай яго часткі або наадварот. Пры сінекдахальным пераносе вытворнае значэнне новых сем не набывае, аднак функцыі сем пры гэтым мяняюцца. “Катэгарыяльна-лексічная сема першаснага значэння становіцца звычайнай, дыферэнцыяльнай, адна з сем намінацыйнага значэння набывае статус катэгарыяльна-лексічнай семы. Функцыя актуальных сем у вытворным значэнні залежыць ад тыпу сінекдахі: “частка – цэлае” або “цэлае – частка”. У першым выпадку семы першаснага значэння адыходзяць на задні план, выступаючы ў якасці імпліцытных сем, у другім – семы першаснага значэння захоўваюцца ў структуры вытворнага” [9, с. 9]. Уласна метанімічны перанос заснаваны на ўдзеле двух розных сумежных дэнататаў і назва аднаго з іх пераносіцца на другі. Сінекдаха выкарыстоўвае адзін дэнатат, і для яго абазначэння бярэцца назва адной або некалькіх функцыянальна важных для данай рэаліі частак: *агрэгат* ‘канструктыўнае спалучэнне ў адно цэлае некалькіх машын, апаратаў для эфектыўнай сумеснай работы’ > ‘складаная частка машыны, апарата, якая ўяўляецца як адзінае цэлае, напрыклад, рухавік аўтамабіля, каробка перадач’ [2, т.1, с.107]; *інструмент* ‘усякая прылада для выканання якой-н. работы’ > ‘сукупнасць прылад для якой-н. работы’ [2, т.2, с.548]. Даны тып лексіка-семантычнага пераўтварэння таксама адбываецца ў межах адной галіны тэрміналогіі.

У радзе назваў у працэсе трансфармацыі развіваецца міжгаліновая мнагазначнасць: *дыяфрагма* ‘1) мышачная перагародка, якая аддзяляе грудную поласць ад брушнай (у млекакормячых жывёл і чалавека); 2) прыстасаванне для змянення дыяметра дзеючай адтуліны ў фота- ці кінааб’ектыве; 3) вертыкальная сценка з бетону, металу і пад. у цэле земляных ці камененакідных плацін для забеспячэння іх воданепранікальнасці; 4) кальцавая перагародка ў трубаправодзе для стварэння перападу ціску, каб вызначыць расход вадкасці, газу і пад.’ [2, т.2, с. 228] (акрамя тэхнічнай тэрміналогіі, даная лексема выкарыстоўваецца ў будаўнічай, анатамічнай, кіна- і фоталексіцы); *шып* ‘1) востраканцовы цвёрды выступ, нарасць на цэле ў некаторых жывёл; 2) выступ на колах, гусеніцах аўтамашын, які садзейнічае счэплванню з глебай, служыць для лепшага ўпору для руху; 3) канцавая вострая частка вала, якой ён абпіраецца на падшыпнік’ [2, т.5(2), с. 429] (лексема належыць тэхнічнай і заалагічнай тэрміналогіі). Для выяўлення спецыфічных асаблівасцей значэнняў полісемантаў мы таксама даследуем іх з пункту погляду сукупнасці семем або лексіка-семантычных варыянтаў. Дэфініцыі дз-

валяюць вызначыць агульныя сэнсавыя інварыянты ‘перагародка’, ‘востраканцовы выступ’, якія дапаўняюцца дыферэнцыяльнымі семантычнымі прыметамі.

Як бачым, сутнасць і ўнутраны механізм працэсу семантычнага пераўтварэння дастаткова поўна выяўляе кампанентны аналіз значэнняў слова, які ставаіць на мэце раскладанне значэння на мінімальныя семантычныя часткі. Паміж лексіка-семантычнымі варыянтамі мнагазначнага слова захоўваецца цесная сэнсавая сувязь: другасная намінацыя можа змяшчаць у сабе ядзерныя або / і дыферэнцыяльныя семы першапачатковай і адначасова набываць новыя, што істотна ўплывае на змену семантыкі слова. Трансфармацыя тэрміна на лексіка-семантычным узроўні спрыяе пашырэнню семантычнага аб’ёму наймення, павелічэнню колькасці лексічных варыянтаў слова. Даны працэс актыўна садзейнічае развіццю слоўна-фразеалагічных сувязей з агульнаўжывальнай лексікай, узбагачэнню лексічных рэсурсаў беларускай літаратурнай мовы.

Літаратура

1. Беларуская энцыклапедыя: У 18 т. Т. 15: Следавікі – Трыо / Рэдкал.: Г.П. Пашкоў і інш. – Мн.: БелЭн, 2002. – 552 с.
2. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. – Мн.: выдавецтва “Беларуская Савецкая энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі, 1977 – 1984. – Т. 1-5. Зараз і ў далейшым спасылкі робяцца на гэта выданне, у дужках – адпаведны том і старонка.
3. Лиз, Р.Б. Что такое трансформация? / Р.Б. Лиз // Вопросы языкознания. – 1961. – № 3. – С. 69-77.
4. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 608 с.
5. Сцяцко, П.У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П.У. Сцяцко П.У., М.Ф. Гуліцкі, Л.А. Антанюк. – Мн.: Вышэйшая школа, 1990. – 222 с.
6. Кузнецова, Э.В. Лексикология русского языка: Учебное пособие для филологических факультетов университетов / Э.В. Кузнецова. – М.: Высшая школа, 1989. – 216 с.
7. Капанадзе, Л.А. Взаимодействие терминологической и общеупотребительной лексики / Л.А. Капанадзе // Развитие лексики современного русского языка. – М.: Наука, 1965. – С. 86-103.
8. Лепешаў, І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мн.: БелЭн, 2004. – 448 с.
9. Бирих, А.К. Метонимия в современном русском языке (семантический и грамматический аспект). Автореферат дис. ... кандидата филологических наук: 10. 02. 01 / Ленинградский государственный университет. – Л., 1987. – 18 с.